

Nenutolstant nuo filosofinių ištakų ir gyvenimo tikrovės

Interviu su Egle Rimkute

Junona S. Almonaitienė

Lietuvos sveikatos mokslų universitetas
junona.almonaitiene@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4674-1464>

Santrauka. Vilniaus universiteto absolventės Junonos Almonaitienės interviu su to paties universiteto docente Egle Rimkute, 1966–2006 m. jame dėsciusia psichologijos dalykus, daugiausia – susijusius su kognityviaja psichologija ir psichologijos metodologija. Interviu atskleidžia jos subjektyvų požiūrį į įvairias metodologines psichologijos problemas, to požiūrio kismą, asmenines pastangas plėtoti visapusiškesnę, tikroviškesnę, sociokultūrinį aspektą akcentuojančią psichologiją. Kadangi vienoje iš čia apžvelgiamo laikotarpio atkarpų pašnekovės praktiškai bendradarbiavo planuodamos ir aptardamos mokslinius tyrimus, retrospektyviai analizuojami pašnekovių subjektyvios patirties aspektai, susiję tiek su lokaliomis, tiek su bendresnėmis metodologinėmis psichologijos problemomis. Visas interviu gali būti traktuojamas kaip praktinis bandymas rašyti mikroistoriją.

Pagrindiniai žodžiai: Lietuvos psichologijos istorija, mikroistorija, psichologijos metodologija, psichologijos mokymas.

Without Straying from Philosophical Origins and the Reality of Life. Interview with Eglė Rimkutė

Summary. Interview of Junona Almonaitienė, a graduate of Vilnius University, with associate professor Eglė Rimkutė, a teacher and researcher at the same university from 1966 till 2006, who's carrier was mainly related to cognitive psychology and methodology of psychology. The interview reveals her subjective approach to various methodological problems of psychology, the nature and shifts of the approach, and her personal efforts to develop a more comprehensive, realistic, sociocultural psychology. As the interlocutors practically collaborated in planning and discussing research during one of the time periods covered here, the subjective experiences of both, related to local as well as more general methodological problems in psychology, are analyzed retrospectively. The entire interview can be seen as a practical effort of writing a microhistory.

Keywords: history of Lithuanian psychology, microhistory, methodology of psychology, teaching of psychology.

XXI a. jau tapo įprasta, kad, kintant istorijos sampratai, jos objektu laikomi ne tik konkretūs objektyviai patikrinami faktai, vardai, datos, statistiniai duomenys, bet ir subjektyvios patirtys. Ne išimtis ir psichologijos istorija, kurios įprastais metodais tampa asmeninės patirties refleksija, atvejo analizė ir panašūs. Tyrimo objektu pasirenkami ne tik pasauli-

Received: 13/06/2022. Accepted: 29/06/2022.

Copyright © 2022 Junona S. Almonaitienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

niai, bet ir lokalūs, siauresnės aprėpties procesai bei reiškiniai, rašomos mikroistorijos. Kol kas tokio pobūdžio darbų, skirtų Lietuvos psichologijos raidai, trūksta. Siekiant bent iš dalies užpildyti šią spragą, parengta ši interviu formos publikacija, kurioje pristatoma ir aptariama subjektyvi patirtis, susijusi tiek su lokaliomis, tiek su bendresnėmis metodologinėmis psichologijos problemomis.

Aš, kaip studentė, vėliau doktorantė, ir mano studijų darbų vadovė, Vilniaus universitete dėsciusi pažinimo procesų ir psichologijos metodologijos dalykus docentė Eglė Rimkutė, kartu esame atlikusios keletą tyrimų. Juos užbaigus, kildavo minčių, ką, kaip ir kodėl būtų galima padaryti kitaip. Neretai susitikusios kai kuriuos tyrimus prisimindavome ir vėliau, diskutuodavome apie psichologijos metodologijos kaitą pastaraisiais dešimtmečiais. Tada ir kilo mintis, kad, pristaciaus šias mūsų diskusijas platesniame kontekste, jos galėtų būti įdomios ir kitiems Lietuvos psichologams. Šis kontekstas – kai kurių psichologijos dalykų dėstymas Vilniaus universitete nuo pat psichologijos studijų atkūrimo 1969 m. iki 2006 m., vadovavimas savarankiškiems studentų ir doktorantų darbams. Pagrindines pokalbio kryptis plėtojome kartu, susitikusios keletą kartų, daugiausia – 2021 ir 2022 m.

Junona Almonaitienė (toliau – J. A.). Šį pokalbį noriu pradėti nuo Kendler (2002, p. 1 (52)) citatos: „Plačiai apibrėžiant istoriją, ji yra praeities įvykių įvardijimas ir interpretavimas. Istorikai taiko įvairius kriterijus, vertindami, kurie istoriniai „faktai“ laikytini reikšmingais. Sunku sutarti dėl to, kas iš tiesų sudaro istoriją – pavyzdžiui, psichologijos – dėl tos paprastos priežasties, kad istorija, kuria vadovaujames, nėra tikrovė, ir ji negali būti bendra, „suvidurkinta“. Iš tiesų istorijos [anglų k. – *histories*, J. A. pastaba] yra asmeniniai kūriniai, kurių vertė, mano nuomone, nustatoma pagal jų suteikiamą aiškumą ir atliekamas funkcijas.“

Padrašinta šių žymaus psichologo minčių, noriu jūsų, gerbiama Egle, paprašyti pasidalyti kai kuriais faktais, ko gero, tik jums žinomais iš asmeninės patirties, tačiau svarbiais kuriant detalesnę psichologijos mokslo raidos Lietuvoje vaizdą.

Eglė Rimkutė (toliau – E. R.). Sutinku, kad subjektyviai suvokta istorija gali būti vertinga, bet matau čia ir tam tikrus pavojus, nes, kaip žinome, žmogaus atmintis leidžia sau „paišdykauti“, kai ką visiškai ištrindama, kai ką pagražindama ar net prikurdama. Kita vertus, asmeninės patirties reflektavimas, kai į praeitį žvelgiama iš laiko perspektyvos, turi pozityvių aspektų. Įvairūs objektyvūs įvykiai, daugiau ar mažiau apčiuopiami visuomenės, kultūros, mokslo pokyčiai, o kartu ir mūsų, kaip šių dalykų suvokėjų, mintijimo raida leidžia visapusiškiau tuos praeities dalykus suprasti ir įvertinti.

J. A. Pirmiausia norėčiau paklausti – kokia buvo jūsų darbo Vilniaus universitete pradžia?

E. R. Vilniaus universiteto Psichologijos ir pedagogikos katedroje atsiradau 1963 m., kai įstojau į psichologijos aspirantūrą. Buvau baigusi lietuvių kalbos ir literatūros studijas ir nusprendusi toliau specializuotis psichologijos srityje. Norėjosi giliau suprasti tuos be galo sudėtingus žmogaus gyvenimo vingius, poelgius, pasirinkimus, apie kuriuos žinojau iš humanitarinių studijų. Katedros vedėjas ir mano mokslinio darbo vadovas prof. Alfonsas

Gučas, suprasdamas mano nejaukią savijautą įsiveržus į menkai pažįstamo mokslo erdves, labai nuoširdžiai ėmėsi mentoriaus vaidmens, siūlydamas savo bibliotekos knygas, kviesdamas į šeimos ratą savo namuose, kur dažni svečiai buvo menininkai ir kitų kultūros sričių atstovai. Per šį neformalų bendravimą gerokai prasiplėtė mano akiratis. Akiračio plėtrai ir mąstymo „treniravimui“ nemažą reikšmę turėjo ir filosofijos profesoriaus Eugenijaus Meškausko viešos paskaitos, į kurias rinkdavosi ne tik aspirantai, bet ir kiti jauni įvairių sričių specialistai, kuriuos žavėjo profesoriaus mintys apie tikrovės pažinimo metodologiją.

Baigusi aspirantūrą 1966 m. buvau paskirta dėstyti bendrąją psichologiją įvairių fakultetų studentams. Tuo metu pedagogikos ir psichologijos kursai buvo privalomi pedagoginiam darbui rengiamiems specialistams. Psichologijos specialybės studijų ne tik Vilniaus universitete (VU), bet ir kitose aukštosiose Lietuvos mokyklose nebuvo. Tačiau svajones apie jų atkūrimą (jos buvo įsteigtos 1922 m. Kaune veikusiame Lietuvos universitete) puoselėjo to paties universiteto absolventas tuometinis VU Psichologijos ir pedagogikos katedros vedėjas Alfonsas Gučas. Visą strategiją ir taktiką, biurokratinis barjerus, kuriuos reikėjo įveikti, kad būtų gautas valdžios leidimas atkurti psichologijos specialybę, yra aprašęs A. Bagdonas ir kiti kolegos (Bagdonas ir kt., 2008; Bagdonas, 2018). Šalia šių formalų organizacinių klausimų katedroje su kolegomis nuolatos buvo aptarinėjamas studijų turinys, galimi numatyti kursų dėstytojai. Dėl studijų programos arba mokymo planų diskusijų nebuvo – jie turėjo atitikti Maskvos universiteto planus. Galiausiai, atlikus šiuos parengiamuosius darbus, 1969 m. rugsėjo 1 d. studijas pradėjo 25 psichologijos specialybės studentai. Nuo tada prasidėjo ir specializuotų kursų rengimas ir skaitymas.

J. A. Daugeliui mano kartos psichologų jūs visų pirma – dėstytoja, padėjusi suprasti, kas yra psichologijos mokslinio tyrimo metodai ir apskritai psichologijos mokslas. Ne man vienai likęs įspūdis, kad jūsų „duona“ buvo fundamentalūs psichologijos dalykai. Kokius dalykus jums teko dėstyti?

E. R. O. Jų per visą darbo universitete laiką (iki 2006 m.) būta įvairių, kai kurių pavaadinimai keitėsi. Aš jau tiksliai neprisimenu, koku nuoseklumu jie man sukrito. Per visą šį laiką skaičiau įvadinį Bendrosios psichologijos kursą pirmo kurso studentams, Eksperimentinę psichologiją, kuri vėliau transformavosi į Psichologinių tyrimų planavimą, o dar vėliau į Psichologijos tyrimų metodologiją, keletą metų dėščiau Psychodiagnostiką, Kognityvinę psichologiją, Mąstymą ir kalbą, dar teko vesti Kūrybingumo psichologijos ir Kognityvinės raidos tyrimų seminarus. Jų tiek prisirinko todėl, kad iš pradžių trūko dėstytojų, o, universitetui perėjus prie dvipakopės studijų sistemos, radosi trys magistro studijų programos, buvo įvesta daug naujų dalykų, o dėstytojo etatui buvo būtina turėti gana didelį kontaktinių valandų krūvį.

Įvadinis Bendrosios psichologijos kursas, kurio tikslas buvo supažindinti psichologijos specialybę pasirinkusius studentus su pagrindinėmis psichologijos sąvokomis, šakomis, sritimis, man nebuvo didelė naujiena, nes jau turėjau tam tikrą trejų metų šio dalyko dėstymo kitų specialybių studentams patirtį. Jis tiesiog man pačiai buvo labai naudingas ir reikalingas, nes leido matyti visą psichologijos panoramą. Ji skaičiau per visą savo darbo

universitete laiką, tad privalėjau sekti svarbiausias psichologijos raidos tendencijas, kad kasmet galėčiau savo paskaitas atnaujinti tomis aktualijomis, kurios atrodė reikšmingos to meto psichologijos būviui. Kitas nuo pat pradžių man tekęs ir per visą darbo universitete laiką „nepaleidęs“ kursas buvo skirtas psichologijos tyrimų metodologijai keliais jau minėtais pavadinimais. Tai, ypač iš pradžių, buvo nemenkas išbandymas.

J. A. Ar dėstyti Eksperimentinės psichologijos kursą jūs pati pasirinkote, ar jums buvo pasiūlyta?

E. R. Prof. A. Gučas, kuriam pasiūlius rengiau disertaciją iš regimojo suvokimo ir buvau atlikusi empirinį tyrimą su akių judesių fiksavimu, žinojo, kad jau turėjau tam tikrų teorinių žinių apie psichologų atliekamus eksperimentus, buvau įgijusi praktinių šiam darbui reikalingų įgūdžių. Jis pats, 1928–1937 m. studijavęs psichologiją Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete, kur veikė J. Vabalo-Gudaičio įsteigta ir tuo metu vadinta Eksperimentinės pedagogikos ir psichologijos laboratorija, vėliau stažavęsis Vienoje pas Karlą ir Šarlotą Biulerius, buvo eksperimentinių tyrimų šalininkas. Antroje XX a. pusėje, artėjant šimtmečiui nuo pirmos psichologijos laboratorijos įsteigimo Vokietijoje, eksperimentas jau buvo įgijęs svarbiausio mokslinio metodo statusą, todėl psichologų bendruomenėje vyravo požiūris, kad profesionalus psichologas turi būti gerai teoriškai ir praktiškai pasiruošęs taikyti šį metodą. Galėčiau pridurti dar ir tai, kad profesorius A. Gučas, modeliudamas mano, kaip pradedančios dėstytojos, ateitį, stengėsi „apsaugoti“ mane nuo labiausiai ideologizuotų, nors turinio atžvilgiu patrauklesnių kursų ir kreipė į psichologijos metodų ir pažinimo procesų sritį.

J. A. Mokslinių tyrimų metodai visada siejasi su vyraujančiomis mokslo teorijomis, paradigmomis. Ar, ilgai dėstant kursą apie psichologijos metodus, keitėsi jo turinys? Kaip šiuo požiūriu apibendrintumėte jo rengimo ir dėstymo patirtį?

E. R. Jei turėčiau dabar apibūdinti Eksperimentinės psichologijos mokomąjį dalyką, sakyčiau, kad jis turi supažindinti studentus su vieno iš empirinių įrodymų gavimo būdų teorija ir praktika. Pradedant rengti šį kursą tokio aiškumo nebuvo. Skaitydamas vienus tekstus, galėjai susidaryti įspūdį, kad visi pasaulyje atlikti ir publikuoti įvairių psichologijos sričių tyrimai taikė eksperimentinį metodą, ir visa psichologija nuo XIX a. pabaigos gali būti pavadinta eksperimentine psichologija. Tai liudijo kad ir P. Fress ir J. Piaget sudaryta ir 1963 m. Prancūzijoje, o 1966 m. ir Maskvoje pradėta leisti devynių tomų „Eksperimentinė psichologija“. Tačiau skaitydamas kitus psichologijos metodų apžvalgai skirtus tekstus galėjai rasti minint eksperimentą greta tarsi tuo pačiu pagrindu skiriamų stebėjimo, testų, anketinių, veiklos produktų analizės ir kitų metodų. Reikėjo laiko, kol supratau, kad taip įvardijami psichologijos metodai remiasi ne tuo pačiu klasifikavimo pagrindu, kad eksperimento sąvoka yra pakitusi, nutolusi nuo savo pirmykštės sampratos ir kad eksperimentas nėra empirinių duomenų rinkimo būdas, kaip kiti šalia jo vardijami metodai. Tuo metu, t. y. XX a. antroje pusėje, eksperimentas buvo suprantamas kaip bendramokslinis *viso tyrimo*, pradedant problemos formulavimu ir baigiant išvadomis, organizavimo būdas, apimantis kelis etapus, tarp kurių yra ir empirinių duomenų rinkimas. Tai dedukciniu

samprotavimu grindžiamas metodas, įgalinantis empiriškai patikrinti iš tam tikros teorijos išvedamas hipotezes. Psichologijoje, kur empirinius duomenis sudaro gyvų, o dažniausiai ir sąmoningų, būtybių įvairaus lygmens elgesio apraiškos, eksperimento atlikimas įgyja savitų bruožų, susijusių su įvairių šalutinių veiksnių kontroliavimu. Tuo tikslu buvo sukurta įvairių eksperimento planų, tiriamųjų atrankos ir paskirstymo procedūrų. Visi šie dalykai buvo aptariami specialiuose JAV leidžiamuose vadovėliuose, kurie pasiekdavo ir mus. Aš, pavyzdžiui, mokiausi iš R. Plutchik. *Foundations of experimental research*, New York, 1968; J. Borkowski, D. Anderson. *Experimental psychology: tactics of behavioral research*, 1977, ir kitų, kuriuose, kaip matyti ir iš šių pavadinimų, buvo išsamiai aptariama visa eksperimentinio tyrimo eiga, eksperimento planai, kintamųjų kontrolės ir registravimo būdai, tiriamųjų atranka, statistinė duomenų analizė ir viso tyrimo aprašymo taisyklės. Supažindinimas su šia eksperimentinio tyrimo programa, arba strategija, ir sudarė mano skaitomo Eksperimentinės psichologijos kurso turinį. Į jį neįėjo statistiniai duomenų analizės metodai, nes jiems buvo skirtas atskiras matematinės statistikos kursas, kurį skaitė matematikos dėstytojai. Praktinių eksperimentavimo įgūdžių studentai mokėsi per laboratorinių darbų pratybas – praktikumus.

J. A. Tačiau eksperimentas nėra, ir tada nebuvo, vienintelis mokslinės psichologijos metodas?

E. R. Taip, eksperimentas nėra vienintelė psichologinių tyrimų strategija. Šalia jos yra skiriamos dar aprašomoji ir koreliacinių tyrimų strategijos, bet apie jas minėtuose ir panašaus pobūdžio vadovėliuose buvo tik užsimenama. O man norėjosi ir jas įtraukti į metodų problematikai skirtą kursą, kad galėčiau ne tik su jomis supažindinti, bet ir jas lygindama parodyti, kad bet koks mokslinis tyrimas turi būti planuojamas nuosekliais praktinį jo atlikimą numatančiais žingsniais. Ypač norėjosi įtvirtinti požiūrį, kad viskas prasideda nuo problemos formulavimo, nuo klausimo, kuriame paprastai jau būna užkodota tyrimo strategija: ar norima išsiaiškinti kurio nors reiškinio kismą, ypatybes, struktūrą (aprašomoji strategija), ar tam tikrų veiksnių sąryšius (koreliacinė strategija), ar numatoma patikrinti hipotezę apie priežastinį ryšį tarp tam tikrų kintamųjų (eksperimentinė strategija). Ir kad tai atitinkamai veikia tolesnius planavimo žingsnius: empirinių duomenų tipo (kiekybinių ar kokybinių), jų rinkimo būdų ir sąlygų, tiriamųjų ir kitų konkrečių detalių numatymą. Todėl pasiūliau Eksperimentinę psichologiją pervadinti į Psichologinių tyrimų planavimą. Dar vėliau, kai mokymo planuose buvo padidintas šiam kursui skiriamų valandų skaičius ir dalis jų skirta pratyboms, kurias pati vedžiau, jis buvo pavadintas Psichologijos tyrimų metodologija. Per šio kurso pratyboms skirtas valandas kiekvienas studentas planavo savo rengiamą kursinį darbą, pristatydamas tai kolegų aptarimui, o semestro pabaigoje visą šį planą turėjo pateikti kaip atsiskaitymo už išklaustą kursą dalį. Dar vieną atsiskaitymo dalį sudarė laisvai pasirinkto mokslinio straipsnio recenzija, kur buvo prašoma įvertinti publikacijos autoriaus darbą šiame kurse akcentuotų dalykų atžvilgiu.

J. A. Kai kuriuos iš jūsų dėstytojų kursų lankiau ir aš. Jų metu gavome daug fundamentalių žinių. Kartu – supratimą, kad daugelis psichologijos mokslo tiesų nėra absoliučios ir „nepajudinamos“. Ir – kad jas nemaža dalimi lemia mokslinio tyrimo metodai. Vakarų

psichologijoje XX a. paskutiniaus dešimtmečiais pradėta apie tai plačiai diskutuoti. Kai kurie šiuolaikiniai autoriai teigia, kad gamtamokslinė metodologija riboja ne tik psichologų galimybes rasti atsakymus į daugelį svarbių klausimų apie žmogų, bet net ir galimybes tuos klausimus kelti. Nemažai šalininkų įgijo nuomonę, kad psichologija „padarė klaidą“, pasirinkdama pavyzdžiu gamtos mokslų metodus. Ką jūs manote apie tai?

E. R. Tai sudėtingas klausimas. Žmogus, kuris yra ir biologinė, ir kultūros bei socialinės aplinkos suformuota būtybė, yra vienas sudėtingiausių mokslinio pažinimo objektų. Neskaičiuojant įvairių per šimtus metų sukauptų intucija ar racionalių protu grįstų žinių apie protingąjį žmogų – *homo sapiens sapiens*, tik Wilhelmas Wundtas savo XIX a. pabaigoje paskelbtu projektu atvėrė kelią empiriniais duomenimis operuojančiai psichologijai, kurią, remdamasis gamtos mokslų pavyzdžiu, pavadino eksperimentine. Psichologijos istorikai yra plačiai aptarę, kaip filosofijos ir kitų mokslų raidos procesai, jų taikomi metodai ir rezultatai lėmė šio projekto atsiradimą. Jie yra įtikinamai parodę, kad bent pirmoji Wundto projekto dalis apie eksperimentinę psichologiją yra natūraliai išaugusi iš ankstesnių vokiečių fiziologų Ernsto Weberio ir Gustavo Fechnerio tyrimų (Fechnerio darba „Psichofizikos elementai“, pasirodžiusį 1860 m., P. Fressas laiko pirmuoju eksperimentinės psichologijos darbu). Pats Wundtas savo veikale „Fiziologinės psichologijos pagrindai“ (1873–1874) taip pat teoriškai ir remdamasis savo tyrimų rezultatais įrodė eksperimentinio metodo tinkamumą paprastesnių psichinių procesų – įvairių modalumų pojūčių, motorinių reakcijų, dėmesio – tyrimui. Būdamas ne tik fiziologas, bet ir filosofas, Wundtas suprato, kad sudėtingesniems suvokimo, vaizduotės, mąstymo, kalbos procesams tirti eksperimentinis metodas netinka, kad jie turi būti nagrinėjami kitais būdais, ir pats tai parodė, parašydamas 10 tomų veikalą „Kultūros psichologija“¹. Panašias idėjas maždaug tuo pačiu metu išsakė ir Wilhelmas Dilthey’us, pareikšdamas, kad nuo filosofijos atsiskyrusi psichologija turėtų toliau plėtotis kaip kiti „dvasios mokslai“ (kaip jis juos vadino) ir remtis kitais metodais. Taigi galima sakyti, kad nuo pat psichologijos, kaip savarankiško mokslo, pradžios jai buvo numatyta vieta tarp gamtos ir dvasios mokslų, tiksliau sakant, galimybė integruoti šių mokslų tyrimo metodus. Tačiau tuo metu ši galimybė nebuvo realizuota ir vyraujantis (anglų k. – *mainstream*) tapo požiūris, kad mokslinė psichologija, kaip ir daugelis gamtos mokslų, turi remtis tais faktais, kurie nustatomi tiksliai laboratoriniu eksperimentiniu tyrimu. Tokią psichologijos kryptį, matyt, daugiausia lėmė ir tuo metu vyravusi pozityvistinė mokslo filosofija, akcentavusi metodu, kuriais nustatomi empiriniai, išmatuojami ir galimi patikrinti faktai bei dėsniai, svarbą. Tokia buvo „laiko dvasia“, formavusi ir palaikiusi bendrą psichologijos, kaip empirinio mokslo, kryptį. O tolesnė tokios empirinės psichologijos raida rodo, kad tiek įvairūs socialiniai, kultūriniai, mokslo filosofijos pokyčiai, tiek naujos technologijos, tiek nuolatos vykstanti pačių tyrimo problemų, pasiektų rezultatų, naujų uždavinių refleksija lemia ir metodų bei metodikų kaitos tendencijas. Bet apskritai, kalbant apie tyrimo metodų tinkamumą, man atrodo, svarbiausia yra nepamiršti, kad joks metodas

¹ Gilinantis į šio veikalą (vokiečių k. – *Völkerpsychologie*) turinį tampa aišku, kad toks jo pavadinimo vertimas tikslesnis negu „Tautų psichologija“, šiuo metu teikiamas „Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje“.

ar konkreti metodika savaime negarantuoja tyrimo sėkmės ir vertės. Tai nėra receptai, kuriuos taikant visada galima pasiekti laukiamą rezultatą.

J. A. Kiek žinau, jums imponavo kokybiniai tyrimai?

E. R. Kokybiniais duomenimis operuojančius tyrimus daug kas vadina kokybiniais tyrimais. Tačiau tai nereiškia, kad kalbama apie dar vieną tyrimo strategiją, iš esmės skirtingą mokslinio tyrimo būdą. Tokiu įvardijimu greičiau pabrėžiama, kad tyrėjas renka ir analizuoja ne kiekybinius, skaitmenimis išreikštus, o kokybinius empirinius duomenis. Dažniausiai tai tam tikros elgesio apraiškos, užregistruotos stebint savaime vykstančius ar į tyrėjo sudarytą situaciją arba pateiktą užduotį atsakančius veiksmus, žodiniai tiriamųjų atsakymai į jiems pateikiamus klausimus, kur remiamasi jų savižinos faktais, subjektyvių išgyvenimų pasakojimais. Kitaip sakant, tai tam tikrą tiriamo dalyko turinį indikuojantys duomenys, kuriuos toliau analizuoja ir interpretuoja tyrėjas. Kokybiniai duomenys dažniausiai yra aprašomųjų tyrimų strategijos, kuria siekiama atskleisti tiriamo reiškinio struktūrą ar ypatybes, dėmuo. Jie ypač vertingi pradedant domėtis problema, kuri iki tol buvo mažai tyrinėta, ir trūksta faktų, kurie leistų kelti hipotezes apie reikšmingus kintamuosius ir jų ryšius. Kokybiniais duomenimis yra paremti daugelis J. Piaget vaiko intelekto raidai skirtų tyrimų, kurie yra žinomi visiems psichologiją studijavusiems profesionalams. Panašaus tipo duomenimis rėmėsi ir lietuvių psichologė, Clarko universiteto profesorė (vieną semestrą dirbusi ir VU) Ina Užgiriene, tyrusi ankstyvą kūdikių ir suaugusiųjų bendravimą², Lawrence'as Kohlbergas, nagrinėjęs moralinės raidos problemas, ir daugelis kitų tyrėjų. Tokių tyrimų svarba ir poreikis ypač ėmė ryškėti apie šeštąjį dešimtmetį, stiprėjant biheiviorizmo kritikai ir didėjant susidomėjimui sąmonės reiškiniais, subjektyviais išgyvenimais, savivoka ir panašiais klausimais. Tačiau, nepaisant to, tokie tyrimai netapo vyraujantys, jie buvo ir tebėra, galima sakyti, „nišiniai“, reikalaujantys daug daugiau laiko ir pastangų iš tyrėjo ir dažnai kritikuojami dėl nepakankamo objektyvumo. O dėl mano simpatijos jiems, tai ją turbūt visų pirma lėmė tai, kad atėjau į psichologiją su humanitariniu įskiepiu, ir todėl man labiau imponavo ne skaitmenys, o prasmingas turinys. Deja, tokių tyrimų stoką ypač jutau rengdama Mąstymo ir kalbos kursą, kur tokios su reikšmės problema susijusios temos kaip mintijimas, tekstų tiesioginės ir perkeltinės reikšmės supratimas ir pan. labai menkai buvo liečiamos.

J. A. Iš savo patirties žinau, kad, siūlydama temas studentų kursiniams ir diplominiams darbams ir jiems vadovaudama, jūs dažnai kreipdavote juos į kokybinių duomenų rinkimą ir analizę. Beje, daugeliui šių darbų buvo būdingas dėmesys realaus gyvenimo reiškiniais, tiriamų konstruktyvų sampratai. Jiems tirti dažnai nepakakdavo standartinių metodikų. Kai jūsų vadovaujama 1989 m. rašiau savo baigiamąjį (diplominių) darbą apie pasakų prasmės supratimą, tiesą sakant, man didžiausias sunkumas buvo pats problemos formulavimas, jos teorinio pagrindo paieška pasitelkiant psichologijos sąvokas. Paaiškėjo, kad šį klausimą gana plačiai yra nagrinėję filosofai, semiotikai, folkloristai. O psichologijoje, be kai kurių

² Jos knyga apie tai išleista ir lietuviškai: Ina Č. Užgiris, J McV. Hunt. *Kūdikių psichologinis įvertinimas: psichologinės raidos eliškumo skalės*. VU Specialiosios psichologijos laboratorija, 2002.

bendro pobūdžio teorinių prielaidų, išsamesnių empirinių tyrimų tuo metu nepavyko rasti. Darbo teorinis įvadas išėjo šiek tiek tarpdisciplininis. Tuometinis įdirbis iki šiol padeda man lengviau susišnekėti su kolegomis lingvistais, filosofais. Empirinėje darbo dalyje tirdama, kaip moksleiviai supranta pasaką, jos prasmę, ir kokie veiksniai tam turi įtakos, turėjau kurti originalią į kokybinius duomenis orientuotą metodiką: pateikti atskirais fragmentais suskirstytą mažai žinomą stebuklinę pasaką ir, užduodama iš anksto apgalvotus pusiau standartizuoto pokalbio klausimus, gauti supratimą atspindinčių verbalinių duomenų.

E. R. Kokybiniai duomenys, kurie renkami nestandartizuotomis metodikomis ir tiesiogiai bendraujant su tiriamuoju, padeda daug labiau priartinti tyrimą prie realaus gyvenimo, daug visapusiškiau atspindi konkretaus tiriamojo asmens gyvenimiškąją situaciją nei skaitmeniniai laboratorinių tyrimų rodikliai. Tačiau tokių duomenų surinkimu tyrimas nesibaigia, o jų analizė, interpretacija ir pristatymas yra patys sudėtingiausi viso tyrimo etapai. Tuo metu, šių amžių sandūroje, nebuvo standartinių jų analizės procedūrų ar programų, todėl dažniausiai, atsižvelgiant į tyrimo temą, buvo bandoma pritaikyti savo susikurtą kodavimo sistemą, kuri leistų užregistruotą žodinę raišką priskirti tam tikroms kategorijoms, kurioms paskui galima taikyti ir matematinius veiksmus – sumuoti, parodyti jų pasiskirstymą ir, atsižvelgiant į tai, interpretuoti rezultatus.

J. A. O tokie tyrimai, kuriuose būtų taikoma vien tik kokybinė analizė, ko gero, prieš 30 metų Lietuvoje buvo visai neįsivaizduojami?

E. R. Tuomet duomenų ir išvadų objektyvumas, jį laiduojantys metodai buvo labiausiai akcentuojami mokslinės produkcijos vertės kriterijai. Todėl kokybinė duomenų analizė reiškė didesnę riziką rengiamoms publikacijoms, mokslinio laipsnio suteikimui pristatomiems darbams. Nepaisant to, daugelį viliojo galimybė giliau pažvelgti į tiriamą reiškinį, atskleisti ir suprasti tai, ko neparodo saugesni, skaitmeniniai, statistiniais saugikliais apginkluoti ir mažiau pastangų reikalaujantys tyrimai. Tave kokybinių duomenų analizės atveriamos galimybės, matyt, taip pat „užkabino“, kad savo daktaro disertacijoje (apie moksleivių kūrybingumą) vėl ėmeisi giluminių interviu.

J. A. Taip, susipažinus su tuo metu Lietuvoje bandomu E. Torrance'o kūrybinio mąstymo testu ir jo taikymo moksliniams tyrimams rezultatais, kilo nemažai abejonių. Nors visi šios metodikos patikimumo ir validumo kriterijai atitiko reikalavimus, buvo statistiškai pagrįsti, bet kolegų surinkti empiriniai duomenys dažnai gerokai skyrėsi nuo laukiamų rezultatų. Tai ir vertė galvoti apie kitokius kūrybiškumo indikatorius ir veiksmus.

E. R. Kūrybiškumas apskritai yra galvosūkis tyrėjams, vienas iš komplikuočiausių reiškinų. Šiuo žodžiu žymima abstrakti sąvoka iki šiol nėra tiksliau apibrėžta ir kasdienėje kalboje vartojama numanant, kad tai *kažkas*, kas siejasi su kūryba. Nors atrodytų, kad tas *kažkas* būtinai turi implikuoti *asmenį*, bet viešojoje erdvėje girdime apie kūrybiškiausių metų *knygų* rinkimus, kūrybiškus vaikų *piešinius* ir dar visokiuose keistokuose kontekstuose vartojamus šio semantinio lauko žodžius. Psichologijoje taip pat daug skirtingų požiūrių, tyrimo būdų, sunkiai judama link visiems priimtino apibrėžimo. Prisimenu, kad šioje tyrimų įvairovėje mes pradėjome nuo vienos, atrodytų, paprastos prielaidos,

kad kūrybišku laikomas ne tas žmogus, kuris tik laboratorinėmis sąlygomis parodo turįs tam tikrų gebėjimų tyrėjo pateiktai užduočiai atlikti, o tas, kuris realiame gyvenime pats imasi kūrybinės veiklos ir pasiekia tos srities žinovų pripažįstamų vertingais rezultatais. Ši prielaida lėmė tyrime dalyvausiančių asmenų pasirinkimą, tyrimo problemos formulavimą ir tyrimo metodus.

J. A. Vienas iš šio darbo tikslų buvo „pačiupinėti“ tuos vidinius asmens išteklius, kurie lemia kūrybiškus veiklos rezultatus: tiek tuos, kuriems vertinti jau sukurti testai, tiek tokius, į kuriuos psichologai, atliekantys empirinius tyrimus, galbūt dar nebuvo atkreipę dėmesio. Tam puikiai tiko indukcinė prieiga, kokybinių duomenų analizė, o jiems rinkti tinkamiausias būdas pasirodė individualus pusiau struktūruotas diktofonu registruojamas pokalbis. Prisimenu, kad, taikant susikurtas jo analizės procedūras, kartais pagelbėdavo diktofonu užfiksuota kalbėtojo intonacija, loginiai kirčiai ir kitos neverbalinės minties raiškos priemonės.

E. R. Taip, dviejų asmenų pokalbį, kuris vyksta interviu metu, tyrėjai vadina šnekos faktu, kuriuo, atsižvelgiant į socialinį ir asmeninį kontekstus, kuriama bendra jungtinė reikšmė. Ir kaip tik todėl kai kurie mokslininkai, pavyzdžiui, Mishleris (1986), siūlė taikyti interviu, kaip tyrimo metodą, socialinių ir elgesio mokslų srityse.

J. A. Tačiau ši mintis prieš 25 metus Lietuvoje ne visiems buvo priimtina. Galėčiau pacituoti ir savo disertacijos, apgintos 1997 m., oponento komentarą apie joje taikytą interviu ir jo duomenų kokybinę analizę. Esą yra „aiškus metodikos neapibrėžtumas su galimais subjektyvaus pobūdžio „provokavimais“ ir vertinimais“, ir ji nebent „gali duoti naudos žvalgybinio pobūdžio rezultatams apie moksleivių asmenybę gauti“. Šiandien manau, kad tokios verbalinių duomenų kokybinės analizės, kokia dabar yra įprasta, institucionalizacijos „slenkstis“ Lietuvoje dar nebuvo peržengtas. Remiuosi Fliso ir Ecko (2018) teiginiu, kad pagrindą metodo pripažinimui „geru“ suteikia jo institucionalizacija: įtraukimas į mokymo programas, juo grįstų tyrimų finansavimas, rezultatų publikavimas mokslo žurnaluose ir pan.

Na, o santykis tarp objektyvumo ir subjektyvumo kokybiniuose tyrimuose ir dabar vertinamas nevienodai. Vieni tyrėjai mano, kad siekti didesnio objektyvumo svarbu, tada pasirenkami mišrūs tyrimo planai (juose kokybinė duomenų analizė derinama su kiekybine). O kiti nuosekliai laikosi fenomenologų nuostatos – kad kiekvienas potyris yra unikalus, o supratimas – subjektyvus. Tiek pačių kokybinių duomenų, tiek jų analizės būdų įvairovė yra labai didelė. Pavyzdžiui, galima atlikti kokybinį šokėjų ar sportininkų judesių tyrimą. Dabar tam, pavyzdžiui, emocijų raiškos analizei, naudojamas ir dirbtinis intelektas.

E. R. Galima pafantazuoti, kad panašius empirinius tyrimus įsivaizdavo Dilthey'us, 1894 m. išdėstęs savo mokslinės psichologijos viziją. Pagal ją, dvasios arba žmogaus mokslams priskirtina suprantamoji psichologija turėtų analizuoti vidinės patirties reiškinius, juos aprašyti, nekeldama tikslo tikrinti priežastines hipotezes, kaip tai daro gamtos mokslai ir jų metodologiją perėmusi eksperimentinė psichologija. Dilthey'aus vizija tada

įgyvendinta nebuvo. Bet, kaip moksle neretai pasitaiko, idėjos, kurios nesulaukė pritarimo ir buvo atmestos, po kurio laiko grįžta ir yra priimamos. Taip ir psichologija vėl bando grįžti prie socialinio, kultūrinio, istorinio žmogaus patirties sąlygotumo koncepto.

J. A. Ar būna ir kitaip – kad atsisakius kurio nors požiūrio ar metodologijos, kai kurie jais grįžti atradimai nepraranda savo reikšmės ir vėliau?

E. R. Tai mokslo raidos, jo pažangos klausimas, nagrinėjamas mokslotyros specialistų, mokslų istorikų. Kalbant apie psichologiją, manyčiau, kad jos „krizės“ ir „revoliucijos“ pirmiausia reiškia tai, kad tam tikra paradigma ar mokykla nustoja būti vyraujanti, bet ji lieka gyvuoti kaip šalutinė, dažniausiai kiek pakeista, atnaujinta. Taip atsiranda krypčių ir mokyklų pavadinimai su „neo-“: neobiheviorizmas, neofroidizmas ir kt. Kai kurie atskirų krypčių ir srovių sąvokiniai konstruktai ir nustatyti dėsniumai įtraukiami į bendrą eklektišką vartoseną. Dabartinė kelių paskutinių dešimtmečių psichologija kai kurių autorių laikoma pliuralistine, daugiaparadigme, bandančia savaip atsiliiepti į naujus pasaulio globalizacijos, technologijų raidos, skirtingų kultūrų sąveikos nulemtus poreikius. O kiti autoriai bando atlikti visos tos tyrimų įvairovės sintezę. Su vienu iš tokių bandymų neseniai susipažinau perskaičiusi danų psichologo ir filosofo Brinkmanno 2018 m. išleistą knygą „Persons and their minds: towards an integrative theory of the mediated mind“. Jis teigia, kad žmogaus psichika, kaip kūno procesų, smegenų ir kultūros padarinys, yra hibridinis fenomenas. Jį tirti turėtų ir hibridinė psichologija – tarpdalykinė disciplina, integruojanti filosofijos, neuromokslininkų, kultūros antropologų, sociologų idėjas ir tyrimų duomenis. Centrinis tokios psichologijos konceptas – *asmuo*. Psichika yra *asmens* gebėjimai ir dispozicijos mąstyti, jausti, veikti. Jų supratimui būtini smegenų, kūno, socialinių praktikų ir ryšių, daiktų ir technologijų, su kuriais sąveikaujama, tyrimai, kitaip sakant, psichologijos, grįstos ir gamtos, ir kultūros mokslais, koegzistencija.

J. A. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad visi šios koncepcijos komponentai tokie savaimė aiškūs, teisingi ir neginčytini, kad nėra net apie ką diskutuoti. Ir sujungti į vieną visumą jie sudaro sklandaus, tvarkingo psichikos ir ją tiriančio mokslo apibūdinimo išpūdį, bet nenustebina nauja įžvalga ar kokių netikėtumu.

E. R. Taip, sutinku, kad taip pristatoma knygos santrauka išreiškia tai, kam, remiantis gyvenimiška psichologijos samprata, tarsi neįmanoma prieštarauti. Autoriui tokios knygos prireikė, siekiant conceptualizuoti akademinės psichologijos pasiekimus, sujungti į visumą jos atskirus fragmentus, įveikiant jų vienokį ar kitokį redukcionizmą. Atrodo, paradoksalu, kad reikia įrodinėti, jog mąsto, jaučia ne smegenys, o jas turintis asmuo, kad išorinio pasaulio pažinimą laiduojančios vidinės reprezentacijos yra neįmanomos be veiklaus asmens kūno procesų. Tokie redukcionizmai atsiranda kintant psichologijos objekto sampratai, kai, taikant skaidomąją prieigą, suabsoliutinamos atskiros paradigmos: mentalistinė, išorinio elgesio, nervinių tinklų. Autorius bando įrodyti, kad tai yra skirtingi ir psichologijos mokslui būtini tyrimo lygmenys, kuriems reikalingi ir kiekybiniai, ir kokybiniai duomenys. Tačiau man didžiausią išpūdį padarė tai, kad skaitant šią knygą tiesiog spontaniškai iš atminties „iššoko“ ilgametis praktinis lietuvių psichologės Agotos

Šidlauskaitės darbas Kanadoje³. Ji gana seniai, įsteigusi Vaiko studijų centrą Otawos universitete, o vėliau privačią Ventos parengiamąją mokyklą mokymosi sunkumų turintiems vaikams, tiesiog „įveiklino“ šią bent pusšimčių metų vėliau pasirodžiusią Brinkmanno psichologijos teorijos koncepciją. Jau šeštajame XX a. dešimtmetyje, pradėjusi teikti pagalbą disleksijos kamuojamiems vaikams, ji suprato, kad ši negalia nėra tik negebėjimas iš raidžių sudėstyti žodį, o visą vaiko asmenį paliečianti komunikacijos bėda. Taigi ji pačią negalią traktavo kaip hibridinį fenomeną, ypač akcentuodama socialinių veiksmų svarbą šio sutrikimo etiologijoje. Remdamasi įvairių žmogaus mokslų žiniomis, ji kūrė savitą disleksijos, o vėliau ir kitų mokymosi sunkumų įveikos būdų sampratą. Holistinis požiūris, kuriuo ji vadovavosi, leido suprasti, kad padėti tokiam vaikui galima tik keičiant tuos veiksmus, kurie lemia jo patiriamus sunkumus. Iš čia – išskirtinis dėmesys kūno judesiams, fiziniams, smegenų lateralizacijos procesus veikiančioms pratimams, specialiai kuriamai palankiai aplinkai, kolektyviniam muzikavimui. Atkakliai ieškodama disleksijos koregavimo būdų, ji „atrado“ savo holistiniu požiūriu artimą prancūzų gydytoją audiologofonologą A. Tomatisą ir pati ėmė taikyti jo metodą.

J. A. Tačiau apie Šidlauskaitę jūs čia kalbate kaip apie praktikę, o Brinkmanno koncepcija – teorinė? Ar galite plačiau pakomentuoti, ką bendro, jūsų nuomone, turi jų požiūriai į žmogų, asmenį?

E. R. Viena vertus, man įdomios šios dvi savarankiškos, praktiko ir teoretiko, mąstymo paralelės. Antra, aš sakyčiau, kad Šidlauskaitė, nuolat pabrėždama, kad ji ne mokslininkė, o praktikė, niekada neneigė mokslo reikšmės. Priešingai, baigusi VDU filosofijos (greta – pedagogikos ir psichologijos) studijas, vėliau savo žinias gilinusi Milano katalikiškajame universitete, ji nepaprastai godžiai ieškojo įvairių žmogų pažinti padedančių mokslo šaltinių: lankė biologijos paskaitas, psichiatrų seminarus, savarankiškai studijavo žymiausių Europos psichologų darbus. Taigi ta jos psichologinę pagalbą teikianti praktika rėmėsi ją įtikinusiomis teorijomis, jos „atrastais“ autoritetais, na, ir, žinoma, jos pačios gyvenimo filosofija. Taip žvelgiant, jos ir Brinkmanno požiūrių panašumas tampa suprantamesnis. Bet ji, sakyčiau, net pranoksta Brinkmanną, nes tą pačią teorinę schemą „įveiklina“ – pritaiko ją praktiškai, įrodydama jos veiksmingumą. Prieš tai išbandžiusi tuo metu taikytas disleksijos įveikos metodikas, kurios nedavė laukiamų rezultatų, ji sukūrė programą, veikiančią vaiką (asmenį) įvairiais lygmenimis – jo smegenis, kūno judesius, socialines ir kultūrinės veiklas – ir tai buvo veiksminga.

J. A. Galbūt jų pozicijas suartina ir holistinė prieiga?

E. R. Gal galima ir tai išvelgti. Kadangi Brinkmanno knygos patosas nukreiptas į kritišką vertinimą įvairių redukcionizmų, kuriuo jis kaltina ir dabar labai populiarių kognityvinį neuromokslą, tai galima suprasti, kad jis, nors ir nedeklaruodamas, remiasi holizmo, visumos prioritetą akcentuojančiu, principu.

³ E. Rimkutė. *Mano knyga – vaikas: Agotos Šidlauskaitės gyvenimo ir psichologinės pedagoginės praktikos bruožai*. Vilnius: VU leidykla, 2008.

J. A. Na štai, mes bediskutuodamos metodologiniais klausimais nejučiomis atsidūrėme prie dabarties psichologijos sintezės. Norėčiau jūsų paprašyti įvertinti iš dabarties pozicijų savo darbo universitete metus. Kokie įvykiai ir kaip keitė jūsų požiūrį ar darbo kryptį?

E. R. Save vertinti nėra paprasta, juolab žinant, kad yra toks psichologinis fenomenas kaip palankumas sau. Bandydama jį kontroliuoti, pasakyčiau, kad man svarbiausia šiame darbe, įskaitant mokslines publikacijas ir redagavimą, visuomenines pareigas ir kitus situacinius įsipareigojimus, vis dėlto buvo studentų mokymas: paskaitos, praktiniai užsiėmimai, konsultavimas. Kadangi, kaip minėjau, psichologijos dalykus pradėjau dėstyti neturėdama bazinio psichologinio išsilavinimo, tai visą laiką mokiausi kartu su studentais. Skaitymas ir paskaitų rengimas buvo ir sunkus darbas, ir džiaugsmas. Bet, aišku, čia slypėjo ir tam tikri sunkumai, ir pavojai atsirenkant medžiagą, ją vertinant, susidarant savo požiūrį. Vadovavausi nuostata, kad, nepaisydama savo požiūrio, privalau pristatyti svarbiausias psichologijos aktualijas, kad studentai būtų girdėję, atpažintų ir suprastų tuo metu vyraujančią psichologinę kalbą ir kad toliau patys galėtų orientuotis ir modeliuoti savo profesinį kelią. O požiūris į dėstomų kursų turinį, aišku, bėgant metams šiek tiek keitėsi, bet jį labiau veikė ne konkretūs įvykiai, o patirtis, kuri atsiranda gilinantis į atskirus dalykus. Šiandien galėčiau pasakyti, kad, pradėjusi dėstyti Psichodiagnostiką, turėjau padidintus lūkesčius dėl standartizuotų psichologinio įvertinimo metodikų. Nemažai pastangų esu padėjusi įvairių užsienyje, daugiausia JAV, sukurtų ir standartizuotų metodikų įsigijimui ir jų adaptavimui. Kai kuriuos klausimynus, o kitų metodikų instrukcijas pati verčiau, su studentų pagalba bandžiau tomis metodikomis surinkti empirinių duomenų iš įvairių imčių. Analizuojant gautus duomenis ir gilinantis į tokių metodikų taikymo problemas ėmė formuotis skepsis jų (ypač ilgų asmenybės įvertinimui skirtų klausimynų) atžvilgiu, vėliau nulėmęs panašių darbų atsisakymą. Šiek tiek nuvylė ir mano darbo pradžioje entuziazmą kėlusį „kognityvinė revoliucija“, pasiskelbusi moderniąja mąstymo psichologija. Galiu prisipažinti, kad nejaukiai jaučiausi pristatydama studentams tų „revoliucionierių“ tyrimus, kur mąstymo problematika apsiriboja galvosūkių sprendimo analize. Gal iš dalies ir dėl to siūliau studentų darbams temas, susijusias su įvairiais supratimo – tekstų, emocijų, moralinių dilemų – aspektais, kurios bent šiek tiek kompensuodavo tą nepasitenkinimo būseną. Turbūt dėl to, jau nebedirbdama pedagoginio darbo, pritardama Brinkmannui, skaičiau jo knygą, pristatančią visapusiškesnės, humaniškesnės (gal ir utopinės?) psichologijos viziją, skatinančią viltingai žvelgti į psichologijos ateitį.

J. A. Šia optimistine nata, nuteikiančia psichologus būti aktyviais mokslo raidos stebėtojais, norėčiau baigti mūsų pokalbį. Dėkoju jums už skirtą laiką ir prasmingas įžvalgas.

Literatūra

Bagdonas, A. (2018). Psichologijos institucionalizacija Lietuvoje: žvilgsnis iš valstybės 100-mečio perspektyvos. *Psichologija*, 58, 7–37. <https://doi.org/10.15388/Psichol.2018.1>

Bagdonas, A., Pociūtė, B., Rimkutė, E., & Valickas, G. (2008). The history of Lithuanian psychology. *European Psychologist*, 13(3), 227–237. <https://doi.org/10.1027/1016-9040.13.3.227>

Borkowski, J. G., & Anderson, D. C. (1977). *Experimental psychology: Tactics of behavioral research*. Scott Foresman/Addison-Wesley.

Brinkmann, S. (2017). *Persons and their minds: Towards an integrative theory of the mediated mind*. Routledge.

Flis, I., & van Eck, N. J. (2018). Framing psychology as a discipline (1950–1999): A large-scale term co-occurrence analysis of scientific literature in psychology. *History of Psychology*, 21(4), 334–362. <https://doi.org/10.1037/hop0000067>

Kendler, H. H. (2002). A personal encounter with psychology (1937–2002). *History of Psychology*, 5(1), 52–84. <https://doi.org/10.1037/1093-4510.5.1.52>

Mishler, E. G. (1986). *Research interviewing: Context and narrative*. Harvard University Press.

Plutchik, R. (1968). *Foundations of experimental research*. Harper & Row.

Eksperimentinė psichologija (1966–1978). T. I–VII. Red.-sud. P. Fress ir Ž. Piažė. Progress // Экспериментальная психология. Т. I–VII. П. Фресс и Ж. Пиаже (ред.-сост.) (1966–1978). Прогресс.